

JOANNA PLIT¹, FLORIAN PLIT²

¹Cultural Landscape Commission of the Polish Geographical Society, Poland
e-mail: joannaplit1@gmail.com

²Institute of Geography, Jan Kochanowski University in Kielce
Kielce, Poland
e-mail: fplit@ujk.edu.pl, florainplit@wp.pl

DROGI ŚW. JAKUBA JAKO SPECYFICZNY ELEMENT KRAJOBRAZU KULTUROWEGO EUROPY

THE WAYS OF SAINT JAMES PILGRIMAGE ITINERARIES AS A SPECIFIC ELEMENT OF THE CULTURAL LANDSCAPE OF EUROPE

Stresszczenie

W artykule przedstawiono genezę kultu św. Jakuba w Europie, historię pielgrzymek do jego grobu, które największy rozkwit przeżywały w średniowieczu, następnie renesans wędrówek do Santiago de Compostela u schyłku XX i w początkach XXI w. Podjęto próbę klasyfikacji motywów, którymi kierują się współcześni wędrujący. Omówiono specyfikę krajobrazów kulturowych dróg św. Jakuba, zwł. nietypowe rozwiązania w zakresie bazy noclegowej, nagromadzenie obiektów sakralnych i zabytków historycznych, infrastrukturę zaopatrującą w wodę wędrowców. Autorzy uważają, że drogi św. Jakuba stanowią charakterystyczny integracyjny element obecny w różnych rodzajach krajobrazów kulturowych Europy.

Abstract

This paper presents the origins of the cult of St. James in Europe, a history of the pilgrimages to his grave, which flourished most in the Middle Ages, and the revival of wanderings towards Santiago de Compostela at the end of the 20th century and the beginning of the 21st. The paper also attempts to classify the motivations of contemporary wanderers who choose to make this journey. Specific aspects of the cultural landscapes which characterise the Ways of St. James are commented upon, especially with respect to the highly unusual solutions relative to the overnight stages of the pilgrimage, the concentration of sacral objects and historical monuments and the infrastructure for water provision for the pilgrims. The present authors are of the opinion that the pilgrimage itineraries for the route to Santiago (the Ways of St. James) constitute a characteristic integrative element which is present in various kinds of cultural landscapes of Europe.

Słowa kluczowe: drogi św. Jakuba, historia, współczesny renesans, krajobraz kulturowy, Hiszpania, Francja, Polska
Key words: Ways of St. James, history, contemporary revival, cultural landscape, Spain, France, Poland

WPROWADZENIE

Od zarania badań krajobrazów kulturowych dużo uwagi poświęcano specyficznej roli, jaką w ich kształtowaniu odgrywają elementy liniowe. Znalazło to odbicie także w „Pracach Komisji Krajobrazu Kulturowego”, gdzie już w pierwszym numerze J. Nita (2002) wyróżnia kolejne moduły informacji znajdujące zastosowanie przy wizualizacji krajobrazów kulturowych: raster, wektor, obiekt, analiza przestrzenna, model numeryczny terenu. W istocie jest to uproszczona, łatwa do zastosowania w analizie komputerowej wersja znanej w geografii (zwł. osadnictwa, transportu i komunikacji, percepcji) oraz w urbanistyce klasyfikacji elementów składowych percepcji miasta K. Lyncha (1960). Renesans zainteresowania krajobrazami kulturowymi w geografii polskiej w XXI w. zaowocował licznymi publikacjami dotyczącymi specyficznej roli antropogenicznych elementów liniowych. W samych tylko „Pracach Komisji Krajobrazów Kulturowych” zamieszczono liczne teksty dotyczące – między innymi – wałów powodziowych (Plit J. 2003), infrastruktury komunikacyjnej, w tym linii tramwajowych (Mazur, Rechłowicz, Soczówka 2008), nieczynnych linii kolejowych (Gubański 2008), obwodnic drogowych (Sroczyński 2009), przede wszystkim jednak poświęcony infrastrukturze komunikacyjnej tom 18 (Prace Komisji Krajobrazów Kulturowych 2012). Problemy dotyczące elementów liniowych były również obecne w studiach metodycznych (np. Plit J. 2005 prezentuje mapy trwałości elementów liniowych). Podobną tematykę poruszano też w innych czasopismach, rozdziałach w monografiach, referatach na konferencjach, stanowiła ona element składowy studiów krajobrazowych w tezach doktorskich, obecna jest ona w rozprawie U. Mygi-Piątek (2012).

Znacznie bardziej obficie prezentuje się literatura dotycząca szlaków (dróg) św. Jakuba, co jest zrozumiałe choćby ze względu na fakt, że ma ona wielowiekową tradycję. Powstały w XII w. z inicjatywy papieża Kaliksta II *Liber Sancti Jacobi* (*Codex Calixtinus*) to opis dróg z Francji do Santiago de Compostela, pretendujący do miana najstarszego europejskiego przewodnika turystycznego. Za jego autora, bądź co najmniej za najważniejszego z autorów, uznaje się francuskiego mnicha Almería (Aymeri) Picaud (Józków, 2007). Do dzisiaj przewodniki turystyczne i wspomnienia z podróży stanowią najliczniejszą grupę publikacji o drogach św. Jakuba.

INTRODUCTION

Since research on cultural landscapes began, a lot of attention has been devoted to the specific role that linear elements play in the shaping of such landscapes. This fact was reflected in the Polish publication, “Working Reports of the Commission on Cultural Landscapes” (“Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego”), where, already in the first issue, J. Nita (2002) distinguished successive modules of information which find their application in the visualisation of cultural landscapes: raster, vector, object, spatial analysis and numerical models of the terrain (DEM). In reality, this is a simplified, easy to apply, computer-based version of K. Lynch’s analysis (1960) of the classification of the elements which form our perceptions of a town. This analysis is well known in geography, in particular, in the geography of settlement systems, transport and communication, and of perception and, of course, in town planning. The renewed interest in cultural landscapes in Polish geography of the 21st century has inspired numerous publications concerning the specific role of anthropogenic linear elements in the formation of cultural landscapes. In the “Working Reports of the Commission on Cultural Landscapes”, a lot of papers have been published concerning subjects such as flood protection walls (J. Plit, 2003) and transport infrastructure, including streetcar lines (Mazur, Rechłowicz, Soczówka, 2008), idle railways lines (Gubański, 2008) and bypass roads (Sroczyński, 2009), but one should first of all mention volume 18, which is specifically devoted to transport infrastructure (*Prace Komisji Krajobrazów Kulturowych*, 2012). Problems related to linear elements are also present in the methodological studies (see e.g. J. Plit, 2005, where maps of persistence of the linear elements are presented), while similar subject matter appears in other journals and chapters in monographs and conference papers, as well as being a component of landscape studies in doctoral theses, as exemplified by the doctoral dissertation of U. Myga-Piątek (2012).

The literature concerning the Santiago itineraries (St. James pilgrimage routes, i.e. Way of St. James) presents a much richer image, which is quite understandable, at least in view of its secular, or even millennial, tradition. Upon the initiative of Pope Calixt II, the *Liber Sancti Jacobi* (*Codex Calixtinus*) was written in the 12th century, containing a description of the routes from France to Santiago de Compostela,

Przeważają hiszpańsko-francusko- i anglojęzyczne, to nie brak ich i w innych językach. Po polsku dostępnych jest, zwłaszcza w Internecie, co najmniej kilkadziesiąt. Droga św. Jakuba pojawia się nawet we współczesnych powieściach. Natomiast z opracowań naukowych w języku polskim na szczególną uwagę zasługują publikacje ośrodka krakowskiego, głównie z Zakładu Geografii Religii Uniwersytetu Jagiellońskiego i osób z nim związanych. Poruszają tę problematykę m.in. A. Jackowski, I. Soljan, E. Bilska-Wodecka (1999), przełomowe znaczenie miała konferencja w 2008 r. (Jackowski, Mróz, Hodorowicz, 2008), późniejsze prace to m.in. Jackowski, Mróz, 2012; Mróz, 2012; Jackowski, Mróz, Mróz, 2013). Prace powstałe po 2013 r. zwykle powołują się na wcześniejsze opracowania, bądź też omawiają wycinkowe zagadnienia (np. rola poszczególnych sanktuariów w ruchu pielgrzymkowym).

Istnienie dróg św. Jakuba i tradycji pielgrzymowania do Santiago de Compostela uznawane jest za ważną i wyjątkowo trwałą (ponad tysiącletnią) składową europejskiej kultury, co więcej – od kilkadziesiąt lat przeżywającą wyraźny rozkwit. Wyrazem tego jest fakt, że niektóre drogi, jak też wiele obiektów na szlaku wpisano na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego UNESCO, że drogi te przemierzają co roku rzesze ludzi. Jednak mimo ogromnego zainteresowania kulturotwórczą rolą drogi, wydaje się, że jej krajobrazotwórcza rola u schyłku XX i w XXI w., w odróżnieniu od roli krajobrazotwórczej w średniowieczu, pozostaje niedoceniana¹. Wyrazem tego może być chociażby fakt, że do tej pory nie zwrócono na nią uwagi w „Pracach Komisji Krajobrazu Kulturowego”, chociaż wiele razy podejmowano tam temat sacrum w krajobrazie. Nie wspomniano o niej nawet w rozważaniach o sacrum drogi (Smyk, 2012). Współczesna kulturotwórcza rola tych szlaków była już jednak sygnalizowana, m.in. przez F. Plita (2014). Niniejszy tekst stanowi rozwinięcie i szerszą próbę uzasadnienia zawartych tam tez.

and claiming to be the oldest European tourist guide. It is thought that the author – or at least the most important of the many authors – was the French monk Almeric (Aymeri) Picaud (Józków, 2007). Until today, tourist guides and travel reminiscences account for the biggest portion of the published material concerning the Ways of St. James. Although those in Spanish, French and English dominate, there are also many in other languages. Concerning the Polish language, at least several dozen texts are available over the internet. Saint James itineraries appear, as well, in contemporary novels. Regarding scientific documents written in Polish, special attention ought to be paid to the publications of the Cracow centre, originating mainly from the Department of Geography of Religion at the Jagiellonian University and the people connected with it. The issue is considered as a subject of key importance by, among others, A. Jackowski, I. Soljan, E. Bilska-Wodecka (1999), at a conference in the year 2008 (Jackowski, Mróz, Hodorowicz, 2008). This was followed by studies such as Jackowski, Mróz (2012), Mróz (2012), and Jackowski, Mróz, Mróz (2013). The studies which appeared after 2013 usually refer to earlier writings or discuss much narrower issues (like the role of particular sanctuaries for pilgrimage traffic).

The existence of the Ways of St. James and of the tradition of pilgrimages to Santiago de Compostela are considered to be an important and exceptionally persistent (over more than a millennium) component of European culture, which, moreover, has been witnessing a clearly pronounced revival for several dozens of years. An expression of this is the fact that some of the itineraries, as well as many of the objects on the routes, have been included on the UNESCO World Heritage List, as well as the fact that every year, masses of people march along its roads. Yet, in spite of the very pronounced interest in the culture-related role of the Ways, it appears that they landscape-forming role at the turn of the 21st century, as opposed to the landscape-creating role of the Middle Ages, remains underestimated.¹

¹ Chodzi tu o rolę, jaką współcześnie szlaki św. Jakuba odgrywają w kształtowaniu krajobrazu kulturowego Europy. Natomiast dużo uwagi poświęcono ich roli w kształtowaniu krajobrazu kulturowego w przeszłości, zwłaszcza w średniowieczu, a także współczesnym opisom krajobrazów, które podziwiać można na szlakach. Takie opisy krajobrazów są oczywiste, gdy weźmiemy pod uwagę fakt, że pielgrzymowanie stanowi rodzaj turystyki kulturowej.

¹ We mean here the role that the Ways of St. James play **nowadays** in the shaping of the cultural landscape of Europe. It is true, on the other hand, that a lot of attention has been devoted to the role of the Ways in the shaping of the cultural landscapes in the past, especially during the Middle Ages, and to the contemporary descriptions of the landscapes that can be observed along the pilgrimage routes. Such descriptions of landscapes are obvious when one considers the fact that a pilgrimage constitutes a kind of cultural tourism.

Ryc. 1 i 2. Szlak św. Jakuba bywa różnie znakowany. Zawsze jest to symboliczna żółta muszla, niekiedy mosiężny znak wtopiony w asfalt (fot. J. Plit)

Fig. 1 i 2. The Ways of Saint James are marked differently. It's always a symbolic, yellow shell, sometimes a brass mark embedded in the asphalt

Ryc. 3. W wielu miejscach przy szlaku, np. przy katedrze w Bilbao, zamieszczane są szczegółowe informacje dla pielgrzymów (w tym przypadku o usytuowaniu albergue) (fot. J. Plit)

Fig. 3. Along the route (e.g. at the Bilbao station) detailed information for pilgrims is provided (in this case, information about the location of albergue).

This is reflected through, for instance, a lack of respective studies in the “Working Reports of the Commission on Cultural Landscapes”, even though the subject of sacrum in landscape has been presented there many times over. This particular theme did not even appear in the considerations of the sacral aspects of the road (Smyk, 2012). The culture-forming role of the Way of St. James was, however, already signalled by theorists such as F. Plit (2014). The present text constitutes a further development of and a broader attempt at justifying the propositions put forward in the latter reference.

KULT ŚW. JAKUBA I HISTORIA RUCHU PIELGRZYMKOWEGO DO SANTIAGO DE COMPOSTELA

Jakub Starszy, brat Jana Ewangelisty, syn Zebedeusza, był apostołem często wspominanym w ewangeljach, wyróżnianym przez Jezusa (m. in. zabrany na Górę Przemienienia). W 44 r. został ścięty przez Heroda Agryppę I, co wspominają *Dzieje Apostolskie*. Jednak informacje o jego związkach z Hiszpanią są późne, skąpe, rozbieżne w szczegółach i na wpół legendarne². Po śmierci Jezusa miał on być apostołem w Hiszpanii, jednak pozyskał tam niewielu uczniów. Po powrocie i męczeńskiej śmierci w Jerozolimie wierni uczniowie pragnęli uchronić jego ciało przed zbezczeszczeniem i wywieźli je do Hiszpanii, ukrywając na krańcu świata (poblizie przyl. Finisterre). Miejsce pochówku uległo zapomnieniu.

Właściwy początek kultu św. Jakuba datuje się na IX w. W 813 r. mnich Pelaio (Pelagiusz) miał mieć widzenie – miejsce pochówku apostoła wskazać mu miał deszcz gwiazd spadających na pobliskie pole (Pole Gwiazdne – Campus Stellae – Compostela). W miejscu tym biskup Teodomir (Teodomit) odkrył marmurowy grobowiec, a niebawem król Asturii uznał, że zwycięstwo odniesione nad Maurami zawdzięcza właśnie wstawiennictwu św. Jakuba. W 844 r. apostoła ogłoszono patronem rekonkwisty i wszelkich walk toczonych z Maurami w Hiszpanii, a do jego grobu rozpoczęły się pielgrzymki. Niebawem kult przekroczył Pireneje i południowa Francja stała się głównym regionem pochodzenia pielgrzymów. Pod przywództwem lokalnego biskupa (rzadziej proboszcza) po jesiennych zbiorach wyruszały całe wsie, przeczekując zimę u stop Pirenejów. W 950 r. pielgrzymował np. Godescalc, biskup Puy-en-Velay³, w 961 r. Hugues de Vermandois, arcybiskup Reims (widzimy, że zasięg pielgrzymek rozszerza się ku północy), w 1056 r. pielgrzymi z Liège, w 1063 r. kolejny biskup Puy Pierre de Morcoeur (Jacomet, 2005). Kolejnymi impulsami stymulującymi rozwój pielgrzymek były: wezwanie do wypraw krzyżowych (1095), wielka popularność *Liber Santi*

THE CULT OF ST. JAMES AND THE HISTORY OF PILGRIMAGE TRAFFIC TO SANTIAGO DE COMPOSTELA

St. James the Greater, brother of John the Evangelist, son of Zebedee, was an apostle frequently mentioned in the Gospels, and distinguished by Jesus (e.g. taken to the Mountain of Transfiguration). In 44 AD, James was decapitated upon the order of Herod Agrippa I, as is mentioned in the *Acts of Apostles*. Yet, information on his connections to Spain are scarce lacking in detail and partly legendary.² Thus, after the death of Jesus, he was supposedly leading apostolic work in Spain, where he succeeded in having only a few disciples. After his return to Jerusalem and eventual martyrdom, his faithful disciples wished to protect his body from desecration, and so, brought the body to Spain, hiding it at the end of the world (near to the cap of Finisterre, literally *end of the earth*). The place of his burial was forgotten.

The proper beginning of the cult of St. James dates back to the 9th century. In 813 the monk Pelaio (Pelagius) reportedly had a vision – the apostle's burial place was supposedly indicated to him by a rain of stars falling on the field nearby (The Field of Stars – Campus Stellae – Compostela). In this location, bishop Theodomir (Theodomite) discovered a marble sarcophagus and, soon afterwards, the king of Asturias acknowledged that his victory over the Moors had to be attributed to the intercession of St. James. In 844 the apostle was proclaimed to be the patron saint of the Reconquista and of the military struggle with the Moors in Spain, and pilgrimages to his grave started. Soon, the cult spread beyond the Pyrenees and it was southern France that became the main region from which pilgrims originated. After harvest time, and headed by the local bishop (less frequently – parson), whole villages would set out, waiting for the winter to pass at the feet of the Pyrenees. Thus, in 950, Godescalc, bishop of Puy-en-Velay, went on a pilgrimage³; in 961, Hugues de Vermandois, bishop of Reims, (this

2 Najpopularniejszy przekaz zawarty został w „Złotej Legendzie” Jakuba de Voragine (1983) spisanej w XIII w.

3 Na kilka wieków Puy stało się ważnym etapem szlaków pielgrzymkowych, dziś jest to początkowy punkt wpisane-go na Listę UNESCO znakowanego szlaku prowadzącego z Owernii do Santiago.

2 The most popular story was conveyed in the „Golden Legend” (“Legenda Aurea”) of Jacobus da Varagine (1983), written in the 13th century.

3 Over several centuries Puy became an important stage on the pilgrimage itineraries, and nowadays, it is the starting point of the marked trail, leading from Auvergne to Santiago, included on the UNESCO List of World Heritage.

Jacobi w XII i XIII stuleciu, ogłoszenie Santiago de Compostela przez papieża Aleksandra III w 1179 r. jednym z trzech najświętszych miejsc chrześcijaństwa, obok Jerozolimy i Rzymu, z czym wiązało się przyznanie szczególnych odpustów (coraz liczniejsze pielgrzymki pokutne), wreszcie przeniesienie siedziby papieżstwa do Awinionu w 1309 r. Okres największego rozkwitu przypadł na XIV w. Indywidualne wędrówki zaczynano zwykle od progu rodzinnego domu bądź macierzystej parafii, skąd najkrótszą drogą kierowano się do znanego szlaku pielgrzymiego. Pielgrzymi wciąż rekrutowali się głównie z Hiszpanii, Portugalii, Francji, ale też w dużych ilościach z Italii, Flandrii i Niderlandów, Niemiec, Anglii i Szkocji. Sieć szlaków biegła przez całą katolicką Europę. Rozpoczęły się one na najodleglejszych jej krańcach: w Skandynawii, Rydze, Kijowie (dopiero w XVI-XVII w.), na Bałkanach, a zagałęczały się we Francji, zbiegając się w punktach węzłowych. W miarę postępów rekonkwisty można było na Półwysp Iberyjski udać się statkiem i rozpocząć wędrówkę w kolejnych portach wybrzeża.

W ten sposób: „Odwołując się do analogii z geografii ekonomicznej, można powiedzieć, że wytworzył się wyraźny region węzłowy idei z ośrodkiem centralnym I rzędu (Santiago de Compostela), ośrodkami centralnymi drugiego rzędu na krańcach (punkty zborne: Paryż, Vézelay, Lyon itd.), szlakami pielgrzymkowymi jako osiami przepływu ludzi i idei, a na szlaki te nanizane były lokalne ośrodki III i IV rzędu, miasta, w których zatrzymywali się pielgrzymi, by nabrać sił przed przeprawą przez góry, opactwa oferujące nocleg i opiekę medyczną, kościoły pielgrzymkowe, powstałe w wyniku prywatnych fundacji szpitale, targowiska itd.” (F. Plit, 2014: 46). Opinia ta dotyczyć miała tylko Francji i Hiszpanii, ale – z pewnymi zastrzeżeniami – rozszerzyć ją należy na całą ówczesną Europę katolicką. Pierwsze zastrzeżenie to fakt, że choć termin „węzłowy region idei” dobrze ukazuje przyczynę, która doprowadziła do jego powstania przez swoje uporządkowanie przestrzeni, ale równocześnie sugeruje ograniczenie tylko to sfery niematerialnej. W rzeczywistości jednak mamy do czynienia także z bardzo rozbudowaną infrastrukturą materialną. Prócz obiektów wymienionych w cytacie (opactwa benedyktyńskie często otrzymywały nadania właśnie na szlaku do Santiago, by móc skutecznie obsługiwać pielgrzymów), trzeba wspomnieć o schronach przydrożnych, lokalnych drogach służących

meaning that the pilgrimage traffic had importantly been extended towards the North); in 1056, the pilgrims from Liège; and in 1063, another bishop of Puy, Pierre de Morcoeur (see Jacomet, 2005). The subsequent impulses stimulating the development of the pilgrimage traffic were: the call to the crusades (1095), the great popularity of *Liber Sancti Jacobi* in the 12th and 13th centuries, the announcement by Pope Alexander III in 1179 that Santiago de Compostela was one of three holy places of Christianity, side by side with Jerusalem and Rome, this being associated with the granting of particular indulgences (increasingly frequent penitential pilgrimages), and finally, the transfer of the Holy See to Avignon in 1309. The most intensive traffic occurred in the 14th century. Individual pilgrimages would start from one's own home, or from the seat of one's parish, by taking the shortest route to the known St. James route. Pilgrims would still primarily come from Spain, Portugal and France, but also in high numbers from Italy, Flanders and the Netherlands, Germany, England and Scotland. The network of the itineraries covered the whole of Catholic Europe. The routes started from the most remote extremes of the continent – Scandinavia, Riga, Kiev (this only since the 16th and 17th centuries), the Balkans, and then became dense in France, converging in nodal points. As the Reconquista proceeded, one could sail on a ship to the Iberian Peninsula and then start the wandering from a haven on its coast.

“Referring to the analogy of economic geography, one could say that a distinct idea of the nodal region developed, with the 1st order situated in Santiago de Compostela and the 2nd order centres at the extremes of the inner network (collecting stages of Paris, Vézelay, Lyon, etc.), the pilgrimage routes as the axes of the flow of people and ideas, with these routes accommodating the local centres of the 3rd and 4th order. In addition, towns, in which pilgrims would stop in order to join together before crossing the mountains, abbeys offering overnight stays and medical care, pilgrimage churches, hospitals and market places having emerged owing to private foundations, and so on” (F. Plit, 2014, p. 46). This quoted opinion was meant to concern only France and Spain, but, under definite reservations, it should be extended over all of Catholic Europe. The very first reservation refers to the fact that, while the term “the nodal region of the idea” effectively shows why the respective phenomena appeared through a specific ordering in space, it also suggests

pątnikom, obmurowanych źródlach, mostach, a nawet o drogowskazach. Były nimi najczęściej kamienne krzyże, ale np. koło Brioude w Masywie Centralnym wykopano kamień z wyrytym krzyżem i napisem, że pielgrzym znajduje się na właściwej drodze (Jacomet, 2005). Po drugie, poza granicami Francji i Hiszpanii w owym „węzłowym regionie idei”, gdzie strumień pielgrzymów był słabszy, a sieć powiązań ulegała rozrzedzeniu, były jeszcze ośrodki rządu III (np. Wrocław, Będzin, Kraków, Lwów, Toruń, Gdańsk, Wilno) i IV, oraz mniej rozbudowana infrastruktura towarzysząca.

Wraz z renesansem zaczął się schyłek pielgrzymek do Santiago de Compostela. Ważnymi przyczynami były: powrót papieży do Rzymu, upadek idei wypraw krzyżowych, nadużycia w udzielaniu odpustów, odrzucenie kultu świętych przez reformację, wreszcie wojny religijne w XVI i XVII w., napięcia na granicy francusko-hiszpańskiej. W XVII-XIX w. zasięg pielgrzymek ograniczał się niemal wyłącznie do Półwyspu Iberyjskiego, chociaż nadal sporadycznie przybywali pielgrzymi z południowej Francji, Bawarii, dzisiejszej Belgii (Delhomme, 2006; Jacomet, 2005), a także z Polski. Najmłodszymi czynnikami ograniczającymi ruch pątniczy do tego sanktuarium stały się konkurencja innych miejsc kultu (zwł. Lourdes) i izolacja Hiszpanii za czasów Franco (zmarł 1975).

PIELGRZYMKI Z POLSKI DO SANTIAGO DE COMPOSTELA

Pielgrzymki z Polski do grobu św. Jakuba cechuje wyraźna specyfika w porównaniu z resztą Europy. W średniowieczu – okresie największej ich popularności – pątnicy z Polski należeli do wyjątków, a w renesansie, gdy nasilenie ruchu pątniczego zmalało, w Polsce stały się one bardziej popularne. Głównymi czynnikami ograniczającymi były: odległość – wędrówka do Santiago de Compostela musiała być długa (najczęściej oznaczała dwuletni pobyt poza domem) i przez to bardzo kosztowna, w wiekach X i XI chrześcijaństwo było w Polsce jeszcze słabo ugruntowane, a w XII i XIII kraj przeżywał zamęt rozbicia dzielnicowego, walk wewnętrznych i zniszczeń najazdami (nie tylko tatarskimi). Nadto w średniowieczu Polska nie była zagrożona wojnami ze światem muzułmańskim i idea wojen krzyżowych nie zyskała popularności. O wczesnych początkach kultu świadczy jednak

its limitation to the non-material sphere. In reality though, we deal as well with very extensive material structures. Side by side with the objects mentioned in the quotation (e.g. the Benedictine abbeys have often been granted estates precisely on the routes to Santiago, in order to be able to effectively care for the pilgrims), one should mention roadside shelters, local pathways, serving of the pilgrims, walled water sources, bridges, and even direction signs. The latter were often carved into stone crosses, but, for instance, near Brioude in the Massif Central, a stone was dug up with a carved cross and the inscription that the pilgrim is on the right way (Jacomet, 2005). Secondly, beyond the boundaries of France and Spain, in “this nodal region of the idea”, where the traffic of pilgrims was thinner, and the network of connections became sparser, the centres of the 3rd order (e.g. Wrocław, Będzin, Cracow, Lvov, Torun, Gdansk or Vilna), and of the 4th order existed, along with a less extensive accompanying infrastructure.

With the advent of the Renaissance, the pilgrimages to Santiago de Compostela started to decline. Among the most important reasons for this fact are the following: the return of the Popes to Rome, the collapse of the idea of the crusades, abuses in the granting of indulgences, rejection of the cult of saints by the Reformation, the religious wars of the 16th and 17th centuries, and the tensions at the French-Spanish border. From the 17th to the 19th century, the reach of the pilgrimages was limited almost uniquely to the Iberian Peninsula, even though there were still sporadic pilgrimages from southern France, Bavaria, present-day Belgium (Delhomme, 2006; Jacomet, 2005), and also from Poland. The most recent factors constraining the traffic of pilgrims to Santiago are competition from other sacred destinations (especially Lourdes) and then the isolation of Spain during the rule of Franco (who died in 1975).

PILGRIMAGES FROM POLAND TO SANTIAGO DE COMPOSTELA

The pilgrimages from Poland to the grave of St. James come out as quite unique against the background of the rest of Europe. In the Middle Ages, i.e. in the period of the most intensive traffic, pilgrims from Poland were among exceptional cases, while during the Renaissance, when the overall traffic decreased, these pilgrimages became more

fakt, że już u zarania chrześcijaństwa w Polsce budowano kościoły pod wezwaniem św. Jakuba Apostoła (jedno z najpopularniejszych wezwań). Podobnie jak w całej Europie stanowiły one punkty etapowe na szlaku pielgrzymim. Bardzo stare są też nazwy miejscowości typu Jakubów. W XIV w. pielgrzymki musiały być już stosunkowo liczne, skoro na rycinie w *Legendzie św. Jadwigi* z 1353 r. przedstawiono przybywających do sanktuarium w Trzebnicy pielgrzymów, których ubiór zdobiły muszle (Józków 2007). Około 1380 r. do Santiago de Compostela udali się chorąży płocki Paweł z Radzanowa i wojewoda czerski Jan Pilik z Czerska (Woźnicka 2013). O pielgrzymce Andrzeja herbu Ciołek, właściciela wsi Kabaty w 1405 r. przypomina dziś pamiątkowa tablica w tej dzielnicy Warszawy.

Odmienne przedstawiała się sytuacja w w. XVI i w pierwszej połowie XVII w. Polska była u szczytu potęgi, wyższe warstwy społeczeństwa otwarte na kontakty zagraniczne, a równocześnie istniało silne poczucie zagrożenia ze strony muzułmanów: Turcji i Tatarów. Kult św. Jakuba, patrona rekonkwisty i wypraw krzyżowych zyskał nowy impuls. Przyjętym wzorcem kształcenia młodych elit magnackich stały się wówczas wyprawy okrężne po dworach europejskich (*grand tour*). Zwykle prowadziły one do Włoch, gdzie odwiedzano Rzym i inne miejsca kultu oraz sławne uniwersytety, a wracano przez Paryż i Niemcy. Niekiedy rozszerzano wyprawę, odwiedzając też Hiszpanię, a tam przede wszystkim grób św. Jakuba. Przykładowo, w 1579 r. dotarli do Santiago, częściowo drogą morską, Jerzy i Stanisław Radziwiłłowie, w 1611 r. (cała okrężna podróż 1607-11) Jakub Sobieski, ojciec króla Jana III (Kalinowski, 2004).

Wielkie odległości oraz znaczący udział ludzi majątnych powodowały, że pielgrzymki odbywano zwykle konno, niekiedy tylko ostatni odcinek pieszo (np. Radziwiłłowie od Madrytu do Santiago). Ze względu na skromną liczbę pątników nie wytyczano specjalnych tras pielgrzymkowych. Korzystano z już istniejących traktów i w znacznym stopniu z towarzyszącej im infrastruktury noclegowej i żywieniowej, preferując jednak leżące przy szlaku klasztory i kościoły. Najliczniej uczęszczany przez pątników był główny szlak komunikacyjny Rzeczypospolitej – Via Regia wiodąca ze wschodu przez Lwów, Rzeszów, Kraków na Śląsk, Wrocław i dalej przez Saksonię do Paryża.

popular in Poland. The main limiting factors were: the distance – the ways to Santiago took a lot of time (most often meaning two years away from home) and was therefore very costly, while in the 10th and 11th centuries, Christianity in Poland had not yet taken deeper roots, and in the 13th and 14th centuries, the country was in turmoil due to feudal divisions, internal fighting and destruction from external invasions (not only by the Tartars). In addition, in the Middle Ages, Poland was not threatened by the wars with the Muslim world and the idea of the crusades did not become popular. Yet the beginnings of the cult were quite early, as witnessed by the fact that, in the very first period of Christian Poland, the churches devoted to St. James the Greater were constructed – and this was one of the most frequent cases. Similarly, as in the whole of Europe, these churches usually constituted stages of the St. James pilgrimage itineraries. The names of the locations similar to “Jakubów” (Jacob’s place) are also of a very old origin. In the 14th century, pilgrimages from Poland were already quite numerous since one of the illustrations in the *Legend of St. Hedwig* of 1353 shows the pilgrims coming to the sanctuary in Trzebnica, dressed in costumes decorated with scallop shells (Józków, 2007). Around 1380, the standard bearer of Płock, Paweł from Radzanów, the province governor from Czersk, and Jan Pilik from Czersk went on a pilgrimage to Santiago de Compostela (Woźnicka, 2013). The pilgrimage of Andrzej, whose coat of arms was Ciołek (Veal) and who was the owner of the village of Kabaty, undertaken in 1405, is remembered today by a memorial plaque in this quarter of Warsaw.

The situation was different in the 16th century and in the first half of the 17th century. Poland was then more powerful and the upper classes of society were open to foreign contacts, and, at the same time, there was a strong feeling of threat from the Muslim world in Turkey and the Tartars. The cult of St. James, the patron saint of the Reconquista and of the crusades, gained a new stimulus. At that time, the model of education of the young magnate elite took the form of a series of visits to the European courts (*le grand tour*). These tours usually included Italy, where Rome and other sanctuaries, as well as famous universities were visited, with the return route including Paris and Germany. Sometimes, the tour would be extended to include Spain, and there, first of all, the grave of St. James. Thus, for instance, in 1579, Jerzy and Stanisław Radziwiłł

Od połowy XVII w. zaczyna się wyraźny regres w zagranicznym ruchu pielgrzymkowym. Wojny niszczą kraj, społeczeństwo ubożeje, Turcy i Tatarzy przestają być zagrożeniem, nadchodzą rozbiory i utrata niepodległości. Także w Polsce Santiago de Compostela stało się zapomnianym ośrodkiem pielgrzymkowym.

RENEZANS WĘDRÓWEK DO SANTIAGO DE COMPOSTELA

U schyłku XX w. nastąpił niespodziewany rozkwit wędrówek do Santiago de Compostela, systematycznie coraz to liczniejszych. W Polsce, zwłaszcza w ośrodku krakowskim, wiązane jest to przede wszystkim z „Aktem europejskim” ogłoszonym przez Jana Pawła II 9 listopada 1982 r. właśnie w Santiago – skierowanym głównie do młodzieży wezwaniem do powrotu do korzeni europejskiej tożsamości (Jackowski, Mróz, 2012; Sury 2012; Jackowski, Sołjan, Bilska-Wodecka, 1999). W przypadku renesansu/tworzenia dróg św. Jakuba w Polsce miało to niewątpliwie duże znaczenie, ale poza granicami Polski była to chyba tylko jedna z przyczyn i to niekoniecznie najważniejsza. Pragnienie „powrotu do korzeni” jest w Europie dążeniem bardzo silnym, niekoniecznie związanym z tradycją chrześcijańską (acz z nią także). W tym samym 1982 r. Rada Europy uznała drogi św. Jakuba za mające szczególne znaczenie dla kultury europejskiej i zaapelowała o ich rekonstrukcję. Do ożywienia ruchu przyczyniły się też: otwarcie Hiszpanii po śmierci gen. Franco, ułatwienia w podróżowaniu po wprowadzeniu strefy Schengen i wspólnej waluty euro oraz – jako czynnik bardzo ważny – rosnące zainteresowanie długimi trasami trekkingowymi.

Za miarę intensywności ruchu pielgrzymkowego do Santiago uznaje się często liczbę wydanych certyfikatów (wydawano je już w XIV w.). Uzyskać je może każdy, kto przedstawi w katedrze w Santiago paszport pielgrzyma („kompostelkę”) potwierdzającą przebycie pieszo minimum 100 ostatnich kilometrów trasy⁴, a rowerem lub konno 200 km. Pieczętki gromadzi się najczęściej w punktach noclegowych. Wzrost wydanych certyfikatów jest imponujący: zaledwie 68 w roku 1970, 209 w 1980, 4 918 w 1990, 55 004 w 2000, 272 383 w 2010 (był to

reached Santiago, partly by sea, and in 1611, it was reached by Jakub (James) Sobieski, father of King Jan III, whose whole round trip lasted from 1607 to 1611 (Kalinowski, 2004).

Great distances and a significant proportion of the wealthy people gave rise to pilgrimages usually being undertaken on horseback, sometimes with the last segment covered on foot (like in the case of the Radziwiłłs – from Madrid to Santiago). In view of the limited number of pilgrims, no special pilgrimage itineraries were established. Use was made of the already existing ways and, to a large extent, of the already functioning accompanying hospitality infrastructure, with preference for the monasteries and churches, located along the way. The heaviest pilgrimage traffic took place along the main transport axis of the Polish Commonwealth – Via Regia – leading from the East, from Lvov, Rzeszow and Cracow to Silesia, Wrocław, and on through Saxony to Paris.

Since the middle of the 17th century, a distinct decrease in foreign pilgrimage traffic can be noted. Wars were ravaging the country, the society was getting much poorer, Turks and Tartars ceased to be an important threat, and partitions and the loss of independence came into perspective. Thus, also in Poland, Santiago de Compostela became a forgotten pilgrimage destination.

THE REVIVAL OF WANDERINGS TOWARDS SANTIAGO DE COMPOSTELA

At the end of the 20th century, an unexpected flourishing of the wanderings to Santiago de Compostela occurred, with a systematic increase in the numbers of hikers. In Poland, and especially in the community of Cracow, this fact is mostly associated with the “European Act” proclaimed by Pope John Paul II on November 9th, 1982, in Santiago addressed mainly to the young and calling for a return to the roots of European identity (Jackowski, Mróz, 2012; Sury, 2012; Jackowski, Sołjan, Bilska-Wodecka, 1999). Regarding the revival and formation of the Ways of St. James in Poland, this aspect was undoubtedly of importance but, outside of Poland, it was only one of many reasons, and not necessarily the most

4 Nieco odmienne zasady dotyczą szlaku prowadzącego z Ferrol na brzegu Atlantyku.

jednak rok wizyty Benedykta XVI oraz „rok błogosławiony”, gdy uroczystość św. Jakuba przypada w niedzielę i do Santiago przybywa więcej pielgrzymów, w roku 2011 przybyło mniej ludzi – 183 366). W 2016 r., gdy był Rok Miłosierdzia, certyfikaty otrzymało 277 915 osób, w tym 3 919 z Polski (Droga św. Jakuba 2018). W roku 2017 przybyło pieszo 278 462, rowerami 21 931, konno 417, na wózkach inwalidzkich 43 (Santiago de Compostela: rekordowa liczba... 2018). W pierwszym półroczu 2018 r. zanotowano wzrost o kolejne 10% w porównaniu z analogicznym okresem roku poprzedniego (Rekordowa liczba pielgrzymów..., 2019). Tyle tylko, że liczba wydawanych certyfikatów nie jest równoważna z liczbą pielgrzymów. Z jednej strony, motywy wędrowek są różne, a stemplowanie pieczęci przypomina gromadzenie punktów, by uzyskać odznaki turystyczne i przez wielu ludzi traktowane jest podobnie – jako dowód sprawności fizycznej. Z drugiej, wielu ludzi przybywających do Santiago pieszo lub rowerem z bardzo odległych stron nie stara się o certyfikat, uważając, że pielgrzymka to sprawa między nimi a Bogiem i nie potrzebują oni żadnych papierków. Łączna liczba ludzi przybywających pieszo, rowerami, konno i na wózkach inwalidzkich do Santiago de Compostela wynosi zapewne nie mniej niż pół miliona rocznie. Ponadto Santiago de Compostela leży na trasie licznych pielgrzymek autokarowych, samochodowych i innych jako punkt docelowy lub łączona jest np. z Lourdes i Fatimą. Ostatecznie faktyczna liczba pielgrzymów jest dużo większa.

Liczba osób wędrujących po drogach św. Jakuba jest kilka razy większa niż docierających do Santiago. Wynika to z ogromnej długości dróg oraz z różnych motywów podejmowania wędrowki. Na Liście Światowego dziedzictwa UNESCO znajdują się obecnie (2019) odcinki o łącznej długości ponad 2200 km (hiszpański odcinek Camino Frances od 1993 r., odcinek francuski tej drogi od Puy-en-Velay do granicy od 1998, hiszpańska nadmorska Camino del Norte i niektóre inne drogi w północnej Hiszpanii od 2015 r.). Jednak poza Listą w samej tylko Hiszpanii i Portugalii jest jeszcze kilka tysięcy km historycznych szlaków św. Jakuba, podobnie we Francji. Ponadto drogi św. Jakuba odtwarzane są, a niejednokrotnie tworzone tam, gdzie kiedyś pojawiali się tylko pojedynczy pielgrzymi. Tak jest m.in. w Polsce,

significant one. The wish to “return to our roots” is a very strong trend in Europe, but not necessarily associated with the Christian tradition (although it can be). In the very same year, 1982, the Council of Europe acknowledged the Way of St. James as having particular significance for European culture and appealed for its reconstruction. The revival was also made easier by the opening up of Spain after the death of general Franco, an increase in the ease of travel due to introduction of the Schengen zone, the common currency of the euro, and, finally, but also very importantly, an increased interest in long and very long-range hiking (trekking) routes.

The intensity of the pilgrimage traffic to Santiago is often measured by the number of issued certificates (they were already being issued in the 14th century). A certificate could be obtained by anybody who presented the pilgrim’s passport in the cathedral of Santiago (the “Compostela”), who was witnessed to have marched at least the last 100 km of the route, or ridden a horse or a bicycle over the last 200 km⁴. The stamps in the “Compostela” are usually obtained in the shelters on the ways. The increase in the number of certificates issued is imposing: barely 68 in 1970, then 209 in 1980, 4 918 in 1990, 55 004 in 2000, and 272 383 in 2010 (this was, however, the year of the visit of Benedict XVI and the “blessed year”, when St. James day falls on a Sunday and there is an increased number of pilgrims travelling to Santiago – in 2011 the number of certificates fell to 183 366). In 2016, that is, in the Year of Mercy, certificates were issued to 277 915 people, of whom 3 919 were from Poland (*Droga św. Jakuba*, 2018). By the year 2017, the number increased again to 278 462 who came on foot, 21 931 cyclists, 417 horse riders, and 43 in wheelchairs (*Santiago de Compostela: rekordowa liczba...*, 2018). Then, in the first half of 2018 an increase was again noted of 10% in comparison with the analogous period of the preceding year (*Rekordowa liczba pielgrzymów...*, 2019). Yet it should be remembered that the number of certificates granted is not equivalent to the number of pilgrims. On the one hand, travellers’ motivations are varied, and getting stamps is quite similar to scoring on other tourist trails, often done in order to get some sort of emblem, and is also treated by many as proof of physical prowess. On the other hand, though, many people coming

4 The principles are somewhat different for the itinerary leading from Ferrol on the Atlantic coast.

gdzie prowadzi to nie tylko do restytucji, ale wręcz sztucznej kreacji „pamięci krajobrazu” (Plit, 2014). Według Ł. Mroza (2012) 10 marca 2012 r. długość tych szlaków wynosiła w Polsce 2954 km, 1 września 2013 r. 4474 km (Mróz, Mróz, 2013), a 1 czerwca 2015 r. już ponad 5500 km (Mróz F., 2015)⁵. Tworzą one płataninę dróg równoległych, łączników, odnóg i ślepych odcinków. Ze wschodnich krańców Polski do Santiago de Compostela jest około 3000 km.

Wśród osób przemieszczających się po drogach św. Jakuba, nie tylko w Polsce, wyróżnić można kilka kategorii. Proponowany podział nie jest rozłączny, bowiem wielu (większość?) wędrowców zaliczyć można do więcej niż do jednej grupy, ponadto motywy często zmieniają się w trakcie drogi (np. wielu ludzi dopiero na trasie staje się pielgrzymami).

1. Pielgrzymi – oddający cześć św. Jakubowi. Ich celem jest dotarcie, lub chociaż zbliżenie się do sanktuarium w Santiago de Compostela. Dlatego wielu z nich pielgrzymkę zaczyna od wybranego miejsca w Hiszpanii. Jednak niektórzy, by dotrzeć do Santiago podejmują znacznie dłuższą wędrówkę, ale też wielu ogranicza się do przebycia kilku– lub nawet jednodniowego odcinka trasy, np. w Polsce.

2. Pielgrzymi – poszukujący Boga. Kierują nimi motywy religijne, lecz nie jest ważny (lub mniej ważny jest) kult św. Jakuba. Mamy tu wielu katolików powątpiewających w autentyczność grobu św. Jakuba w Santiago, są liczni protestanci w ogóle odrzucający kult świętych, mniej liczni są prawosławni, wiele osób zagubionych i przeżywających kryzys wiary. Wyruszyli oni w drogę, wierząc że samotność i wyrzeczenia pomogą im w odnalezieniu drogi do Boga, w pogłębieniu wiary. Samo Santiago de Compostela nie jest celem, do miasta mogą oni dotrzeć, ale też mogą przerwać wędrówkę w momencie, gdy uznają, że do faktycznego celu wędrówki się przybliżyli, bądź też, gdy utracą nadzieję, że się przybliżą. Niektórzy na drogi św. Jakuba powracają co roku, przemierzając wybrany ich fragment, niekoniecznie będący kontynuacją trasy w wymiarze fizycznym.

3. Pielgrzymi(?) – poszukujący drogi życia. To osoby, które chcą w czasie wędrówki znaleźć odpowiedź na pytanie, jak mają postępować w nowej sytuacji życiowej, np. po śmierci bliskiej osoby.

to Santiago on foot or by bicycle from very distant locations do not try to obtain the certificate, considering the pilgrimage a matter between them and God, and not needing any kind of paper. The joint number of people who come to Santiago de Compostela walking, cycling, horseback riding, and on wheelchairs can be estimated as not less than half a million a year. Besides this, Santiago lies on the route of numerous coach, car and other kinds of pilgrimages, either as the ultimate destination or in connection with other destinations, such as Lourdes and Fatima. All in all, the total number of visitors and pilgrims is significantly higher.

Likewise, the number of people marching the Way of St. James is much bigger than of those who reach Santiago. This results from the enormous length of the itineraries and from the different motivations for undertaking the journey. The UNESCO World Heritage list currently contains (2019) several segments of the Ways with a total length of more than 2 200 km (the Spanish segment of Camino Frances since 1993, the French segment of the same route from Puy-en-Velay to the boundary since 1998, the Spanish coastal Camino del Norte and some other routes in northern Spain since 2015). Yet, not included on the List, are several thousand kilometres of historical St. James itineraries in Spain and Portugal alone. The situation is similar in France. In addition, the Ways of St. James have been re-established and, in many instances, actually created in places where in the past only single pilgrims would appear. This is the case, for instance, in Poland, where such actions lead not only to the restitution, but simply to the artificial development of a “landscape memory” (Plit, 2014). According to Ł. Mróz (2012) on March 10th, 2012, the total length of these routes in Poland had reached 2 954 km, while on September 1st, 2013, it had reached 4 474 km (Mróz, Mróz, 2013), and then on July 1st, 2015, more than 5 500 km (F. Mróz, 2015)⁵. These routes form an intertwined network of parallel roads, connections, diversions and dead-end segments. The distance from the eastern fringes of Poland to Santiago de Compostela is equal to approximately 3 000 km.

5 Za tworzeniem nowych dróg nie nadążają aktualizacje w Wikipedii. Hasło Droga św. Jakuba, aktualizowany w 2018 r. podaje niecałe 4000 km. Faktem jest, że znakowanie niektórych odcinków pozostawia wiele do życzenia.

5 The updates in Wikipedia have not caught up with the development of the new routes. The Polish entry for Ways of St. James, updated in 2018, quotes a total length of not quite 4 000 km. It is also true that the marking of some of the segments leaves a lot to be desired.

We Francji na szlakach spotkać można ludzi, którzy właśnie przechodzą na emeryturę i chcą przemyśleć, czym się zajmą w kolejnych latach życia. Osoby te nie kierują się pobudkami religijnymi, przynajmniej w momencie wyruszania w drogę.

4. Turyści. Osoby uprawiające turystykę krajoznawczą na ogół wybierają fragmenty trasy atrakcyjne krajobrazowo bądź obfitujące w zabytki, a opuszczają mniej interesujące. Zazwyczaj Santiago de Compostela stanowi cel ich podróży, ale mogą tam dotrzeć np. samochodem.

5. Sportowcy. Ich cel stanowi osiągnięcie sportowe – przebycie jak najdłuższego odcinka trasy, niekiedy w jak najkrótszym czasie. Dla wielu jest to Santiago de Compostela, ale dla Francuzów zwykle Saint-Jean-Pied-de-Port u stóp Pirenejów. W Polsce osób takich jest niewiele, zwykle wybierają one kilkusetkilometrowe trasy. Do grupy tej wliczyć też należy wczesnych emerytów francuskich, którzy wędrowkę traktują jako sprawdzian, na ile są jeszcze sprawni fizycznie.

6. Poszukiwacze przygód.

7. Osoby towarzyszące (np. koledzy, często chłopak towarzyszący dziewczynie bądź dziewczyna chłopakowi). To też bywa poszukiwanie drogi życia.

8. Osoby mające inne motywy i przypadkowe.

KRAJOBRAZOWA SPECYFIKA SZLAKU

Każdego roku na drogi św. Jakuba wychodzi znacznie ponad 1 mln ludzi, zapewne dużo więcej. Dla nich, i milionów innych, stały się one symbolem europejskiej kultury, drogą odkrywania jej specyfiki i ewentualnego powrotu do źródeł. Dla znacznej części z nich – drogą pogłębiania życia religijnego. Co zatem wyróżnia ją w krajobrazie? Mimo, że drogi te pełnią funkcje religijne, a towarzyszą im obiekty sakralne, trudno uznać je za typ, rodzaj, a nawet gatunek krajobrazu kulturowego religijnego lub sakralnego, tak jak termin ten rozumieją A. Jackowski (2003) lub (nieco odmiennie) U. Myga-Piątek (2012). Jest to raczej charakterystyczny liniowy element różnych typów krajobrazów kulturowych występujących w Europie, element o wyraźnych funkcjach turystycznych, sakralnych i religijnych. Jednak w odróżnieniu od wielu innych liniowych elementów krajobrazów (np. linii kolejowych,

The people who move along the Ways of St. James, not only in Poland, can be classified among a number of categories. The classification proposed is not disjointed, since many (the majority?) of the wanderers can be classified into more than one category, and, besides, their motivations often change along the way (e.g. many people become true pilgrims only during the march).

1. Pilgrims who pay their tribute to St. James. Their objective is to reach, or at least get near to the sanctuary in Santiago de Compostela. That is why many of them start their pilgrimage from a selected place in Spain. Yet some of them undertake a much longer hike in order to finally reach Santiago, while there are also many whose pilgrimage is limited to few or even just one day of marching, say, in Poland.

2. Pilgrims in search of God. They are stimulated by religious motivation, but for them the cult of St. James is less important. This group includes many Roman Catholics who doubt as to the authenticity of the grave of St. James in Santiago, numerous Protestants generally rejecting the cult of saints, less numerous Eastern Orthodox faithful, and quite a number of persons experiencing a crisis of their faith. They go on the pilgrimage, believing that loneliness and self-denial will help them find their way to God, by deepening their faith. Santiago de Compostela itself is not the goal; they can reach this destination, but they can also stop the march in the moment they consider that they have come close enough to the true goal, or when they lose hope of getting there at all. Some of them return to the Ways of St. James every year, marching over a selected fragment of the Ways, not necessarily constituting a continuation of some route in its physical dimension.

3. Pilgrims (?) who search for their life path. These are people who would like, while marching, to find the answers to questions about a new situation in their life, for example, after the death of a loved one. On the routes in France, one can encounter people who, having just retired, wish to think over what they will do in the coming years of their lives. These people are not motivated by religious aspects, at least not at the moment they set out on the march.

4. Tourists. People involved in landscape tourism usually pick fragments of the Ways that are attractive, picturesque or offer numerous historical monuments and neglect the less interesting ones. Santiago de Compostela usually constitutes the goal of their journey, but they can also arrive there by car, for example.

kanałów, wałów przeciwpowodziowych, szos) ma on charakter znacznie bardziej dyskretny. Obiekty związane z drogą św. Jakuba wyjątkowo tylko są dominantami krajobrazowymi, a zwykle są na tyle od siebie oddalone, że szlak można przeciąć w ogóle ich nie zauważając. Obiekty te – w sensie przestrzennym – łączy tylko lokalizacja przy drodze. Jednak ze względu na rodzaj nawierzchni i sposób oznakowania szlaku okazuje się, że nawet samą drogę można przeciąć, a nawet iść nią spory kawałek, nie zauważając, że jesteśmy na szlaku św. Jakuba.

Droga. Współczesne drogi św. Jakuba tylko częściowo odtwarzają przebieg dawnych tras pielgrzymkowych. Wprawdzie na niektórych odcinkach idziemy po średniowiecznym bruku lub schodach, bądź liczącym kilka stuleci duktem, ale są to wyjątki.

Przeważnie drogi, zarówno prowadząc do miejsc, gdzie dawniej gromadzili się pielgrzymi, jak też odwiedzając współczesne sanktuaria, unikają łączących je głównych dróg, między innymi ze względu na bezpieczeństwo wędrowców⁶. Współczesne szlaki biegną głównie drogami bocznymi (np. we Francji mającymi statut dróg kantonalnych; w kraju tym obowiązuje gradacja: krajowe, regionalne, departamentalne, kantonalne), drogami i ścieżkami polnymi, duktami leśnymi, stromymi szlakami pasterskimi na stokach. Bywa uciążliwa, kamienista i błotnista, miejscami wydaje się trudniejszą dla rowerzystów niż dla pieszych.

Drogi św. Jakuba oznakowane są złotą muszlą na błękitnym tle⁷, przy czym poszczególne trasy korzystają zwykle z nieco odmiennych wariantów znaku. W odróżnieniu od typowych szlaków turystycznych, na drogach św. Jakuba znaki wytyczone są tylko w jednym kierunku – do Santiago de Compostela, do grobu. W Hiszpanii i Francji umieszczane są one rzadko, często nie ma powtórzeń na skrzyżowaniach z innymi drogami – jeśli znak raz wskaże nam kierunek, powinniśmy iść

5. Sportspeople. They aim to achieve a particular sporting goal – possibly covering a long fragment of the route, sometimes also in the shortest time. The destination of many is Santiago de Compostela, but for the French this is usually Saint-Jean-Pied-de-Port, at the foot of the Pyrenees. There are not so many people like this in Poland. Most often they choose routes which are several hundred kilometres long. This group includes, in particular, French people who have taken early retirement, who treat hiking as a test of their physical capabilities.

6. Adventurers.

7. Accompanying people (e.g. friends or often a man accompanying his partner or vice versa). Sometimes, this is also equivalent to the search for one's life path.

8. People with other motivations or quite accidentally walking along the Ways.

THE LANDSCAPE-WISE SPECIFICITY OF THE WAYS

Every year, more than one million people use the Ways of St. James. For them, and for millions of others, the Ways have become a symbol of European culture; a path towards the uncovering of its specific characteristics and to the potential return to their sources. For a significant number of them, the Ways are meant to lead to a deeper religious life. What, therefore, distinguishes the Ways in terms of its landscape? Although the itineraries fulfil religious functions and are accompanied by religious facilities, they can hardly be considered to be a type, kind, or even a specific aspect of the cultural religious or sacral landscape, in the way that this notion is understood by A. Jackowski (2003) or (somewhat differently) by U. Myga-Piątek (2012). Rather, it is a characteristic linear element of various types of cultural landscapes existing in Europe. This element fulfils clear tourist, sacral and religious functions. Yet, different from many other linear elements of landscapes (e.g. railways, canals, embankments, highways), it is much more inconspicuous in character. The objects that are associated with the Ways of St. James dominate the landscape only sparsely and are usually sufficiently distanced one from another that one can cross an itinerary without noticing any of them. These objects are linked, in a spatial sense, only by their location along the Ways. Still, in view of the nature of the surface and the marking of the

6 Wyjątkowo, np. przy węźle dróg k. Portugaleta w aglomeracji Bilbao wybudowano dla nich estakadę – caminostradę, z której masowo korzystają też miejscowi.

7 Uzupełniającym oznakowaniem są zwykle żółte strzałki. Są jednak nieliczne odcinki szlaku, na których nie zobaczymy charakterystycznych muszli. Tak jest np. w Masywie Centralnym. Dział wodny Loary i Garonny przekraczamy, kierując się oznaczeniami turystycznego szlaku Grande Randonnée (długie szlaki turystyki pieszej). W Polsce niektóre odcinki szlaków są dopiero organizowane i ich opisy znajdziemy tylko w Internecie.

Ryc. 4, 5. Drodze św. Jakuba w wielu miejscach towarzyszą krzyże stawiane od średniowiecza po czasy współczesne (zdjęcia wykonane w południowo-zachodniej Francji) (fot. J. Plit)
Fig. 4, 5. The Ways of Saint James are accompanied by crosses founded from Middle Ages to modern times (photo taken in South-West France) (photos by J. Plit)

itineraries, it turns out that one can even cross the itinerary or walk along it for quite some distance without being aware that they are walking on the Ways of St. James.

The Way. The contemporary itineraries of St. James only partly recreate the courses of the ancient pilgrimage routes. Although there are segments where we walk on medieval cobblestones or stairs, or along age-old roadways, these are just exceptions.

In the majority of cases, the routes, either leading to the places where pilgrims would converge in the old days, or to the contemporary sanctuaries, avoid the main roads that connect them, mostly for the pilgrims' safety⁶. The contemporary itineraries mainly use side roads (e.g. in France these are the communal roads, as distinguished from the national, regional and departmental roads), field roads and pathways, forest transport routes and steep shepherd paths on the mountain slopes. Being rocky and muddy, these routes are often hard to walk on, and in some places appear to be more difficult for cycling than for walking.

The Ways of St. James are marked with golden scallop shells against a blue background⁷, with the particular itineraries making regular use of somewhat different variants of the emblem. In distinction from typical tourist trails, the Ways of St. James are marked in only one direction – to Santiago de Compostela, towards the grave. The markings are sparse in Spain and France, often without repetitions at the crossroads – once we see a sign, we should follow the direction as long as a turn is not indicated – but in Poland the signs are much more frequent. Pilgrims go alone or in small groups, so, in order to see the characteristic silhouette of the wanderer with a rucksack (frequently, but not necessarily always, ornamented with a shell), often holding a stick, one has to wait for some time – one hour or so. It is only some 150 km from Santiago that the itineraries become populated and noisy. Some of the hikers give up exactly there and leave the trail.

⁶ There are telling exceptions – like at the road junction at Portugaleta, in the agglomeration of Bilbao, where a special passageway ("caminostrada") was built for the pilgrims, this passageway being also frequently used by the local residents.

⁷ These signs are usually complemented with yellow arrows. There are, however, single segments of the routes, where we would not see the characteristic shells. This is, for instance, the case of Massif Central. One crosses the watershed of Loire and Garonne by following the markings of the tourist trail of Grande Randonnée (long distance trails for hiking). In Poland, some segments of the itineraries are now being organised and their descriptions can be found only on the web.

Ryc. 6. Kaplica w La Roche kolo Massiac (Cantal, Owernia) służyła zarówno jako miejsce modlitw, jak i schron umożliwiający nocleg pielgrzymom (fot. J. Plit)

Fig. 6. The chapel in La Roche near Massiac (Cantal, Auvergne) served as both a place of prayer and a shelter for accommodating pilgrims (photo by J. Plit)

Ryc. 7. Wzdłuż szlaku zlokalizowane zostały miejsca noclegowe. Dawniej pielgrzymów przyjmowały m.in. klasztory, dziś rolę tę pełnią głównie schroniska prowadzone najczęściej przez wolontariuszy. Na zdjęciu schronisko (gîte d'étape) w pobliżu Cahors (Lot) (fot. J. Plit)

Fig. 7. The accommodation facilities were located along the route. Formerly, pilgrims were hosted in monasteries, today, it is mainly shelters run by volunteers. In the picture a hostel (gîte d'étape) near Cahors (photo by J. Plit)

tam tak długo, aż zasygnalizowany będzie skręt. W Polsce znaki rozmieszczone są gęściej. Wędrowcy idą pojedynczo bądź w paruosobowych grupach. By zobaczyć charakterystyczną sylwetkę wędrowca z plecakiem (często, ale nie zawsze ozdobionym muszlą), często z kijem, niejednokrotnie czekać trzeba np. godzinę. Dopiero ok. 150 km przed Santiago de Compostela robi się tłoczno i gwarno. Niektórzy wędrowcy tam właśnie rezygnują z dalszej drogi i schodzą z trasy.

Ryc. 8, 9. Wspólny wieczorny posiłek wędrowców (fot. J. Plit)
 Fig. 8, 9. A common evening meal of hikers (photos by J. Plit)

The sight and surroundings of the Way. During the Middle Ages, the Ways of St. James earned a reputation for being the most beautiful walking route in the world. This referred to both the spiritual experiences and the quality of views along the route. Spiritual impressions depend mainly upon the traveller's motivations for undertaking the voyage and can hardly be assessed, but the beauty of the scenery is beyond any dispute.

The Ways of St. James avoid large cities and passes mainly through picturesque, thinly-populated, provincial areas, in France and Spain. These areas were densely populated in the Middle Ages but have since become depopulated and nowadays are almost uninhabited. The dominant landscapes in Poland are flat or slightly rolling, but long segments of the itineraries cross fields and forests, and, in some places (e.g. on the northern variant of the Masovian Way of St. James), wind along the banks of unregulated rivers. The relief is much more differentiated in France and Spain, the itineraries crossing mountain ranges, long stretches passing across pastures with characteristic *bocage* landscapes, the maquis scrublands, and limestone plateaus (*causses*) overgrown with poor *garigue*

Walory widokowe. Otoczenie drogi. W średniowieczu droga św. Jakuba zyskała miano najpiękniejszej drogi świata. Odnosiło się to zarówno do przeżyć duchowych, jak i do walorów widokowych trasy. Przeżycia duchowe zależą głównie od motywów podejmowania wędrówki i trudno je oceniać, nie ulega natomiast wątpliwości fakt bardzo dużych walorów widokowych.

Drogi św. Jakuba unikają wielkich miast, prowadzą głównie przez malownicze prowincjonalne obszary, słabo zaludnione, a we Francji i Hiszpanii w średniowieczu gęsto zasiedlone, następnie wydłudnione i dziś niemal bezludne. W Polsce przeważają krajobrazy równinne lub lekko faliste, ale spore odcinki prowadzą przez pola i lasy, miejscami (np. północny wariant Mazowieckiej Drogi św. Jakuba) brzegami nieuregulowanych rzek. We Francji i Hiszpanii rzeźba jest znacznie bardziej urozmaicona, przecinamy pasma górskie, duże odcinki dróg prowadzą przez pastwiska z charakterystycznym *bocage*, zarośla niskopiennej, makii, płaskowyże wapienne z ubogimi krzewinkami garigu. Rozległych widoków nie ogranicza ani niska roślinność, ni też zabudowa. Dlatego też, przykładowo, już z południowych stoków Masywu Centralnego widać zarys Pirenejów. W miarę zbliżania się, stopniowo zmieniają się one w potężny mur zagrządzający horyzont. Miejscami, by wyeksponować walory krajobrazowe, trasa prowadzi np. do punktu widokowego na wzgórzu czy na krawędzi doliny, co zresztą zwiększa jej uciążliwość.

Noclegi. Schronienia pielgrzymom udzielały niegdyś klasztory i gospody, część z nich spała pod gołym niebem bądź w prowizorycznych schronach (zadaszone ławy kamienne, nawisy skalne). Obecnie jest podobnie. Z tych samych schronów korzystają niekiedy wędrowcy, niektórzy sypiają na karimacie w lesie bądź na plaży, na schodach kościelnych itp. Kempingi i hotele przy drogach są mało liczne, a wędrowcy korzystają z nich rzadko (czynią tak głównie osoby starsze). Wykorzystywane są gospodarstwa agroturystyczne, co stanowi współczesny odpowiednik niegdyśszego noclegu „u gościnnego gospodarza”. W Polsce zalecane są noclegi w gospodarstwach agroturystycznych, hostelach, domach pielgrzyma i ośrodkach rekolekcyjnych, w pokojach gościnnych w klasztorach. We Francji i w Hiszpanii dominują schroniska (hiszp. *albergue*). Są one najczęściej prowadzone przez gminy (pracują głównie wolontariusze ze stowarzyszeń miłośników dróg

Ryc. 10. W Aurillac (Cantal) w średniowieczu wybudowano duży szpital dla pielgrzymów. O znaczeniu Drogi św. Jakuba przypominają renesansowe płaskorzeźby na gmachu samorządu (fot. J. Plit)

Fig. 10. In Aurillac (Cantal), in the Middle Ages a large hospital for pilgrims was built. The Renaissance reliefs placed on the building of local authorities, remember the importance of the Ways of Saint James (photo by J. Plit)

communities. Broad perspectives are not hindered by the undergrowth, nor by the structures. That is why, for instance, from the southern slopes of the Massif Central one can see the outline of the Pyrenees. As one approaches them, they turn into a powerful wall, barring the horizon. In some places, in order to better show off the beauty of the landscape, the route leads to a vantage point on a hill or at the edge of a valley, which, despite the extra effort, is certainly worth it.

Hospitality. In the past, the pilgrims would find places to sleep in monasteries and inns, while some of them would sleep outdoors or under ad hoc shelters (roofed stone benches, overhanging rocks, etc.). The situation is similar nowadays. Hikers often use

Ryc. 11, 12. Ujęcia wody pitnej dla pielgrzymów najczęściej zlokalizowane są przy kościołach (na płaskowyżach Causses we Francji; Gallarta w Kraju Basków) (fot. J. Plit)

Fig. 11, 12. Ujęcia wody pitnej dla pielgrzymów najczęściej zlokalizowane są przy kościołach (na płaskowyżach Causses we Francji; Gallarta w Kraju Basków) (photos by J. Plit)

św. Jakuba), lokalne stowarzyszenia, klasztory, parafie, także przez osoby prywatne. Zlokalizowane są przeważnie w bardzo małych miejscowościach (np. liczących kilkudziesięciu mieszkańców, głównie emerytów), ale o długim rodowodzie historycznym. Obsługa wędrowców/pielgrzymów powoduje, że miejscowości te wyludniają się wolniej, np. starzy ludzie w północnych Pirenejach mówią, że w regionie tym żyją tylko wsie leżące na szlaku. Schroniska przyjmują na noc od kilku do około setki osób. W miarę jak wzrasta liczba ludzi wędrujących do Santiago, nasilają się procesy komercjalizacji i zdarza się, że przybysze traktowani są bezdusznie. Ale wciąż w schroniskach przeważa specyficzna, życzliwa atmosfera, troska by przyjąć każdego, choćby to miał być sen na karimacie w sieni czy w chórze kościelnym. Kolacje i śniadania spożywane są wspólnie z gospodarzami (wolontariuszami, księżmi, zakonnikami), niekiedy wspólnie przyrządzane. O ile śniadania spożywa się na ogół w pośpiechu, by w jak największym stopniu wykorzystać poranny chłód na wędrowkę, to kolacje nabierają uroczystego charakteru, stają

the very same shelters, some of them sleeping on camping mats in the forests or on the beaches, or on church steps, etc. There are only a few true camping places and hotels along the itineraries, and the pilgrims make rare use of them (mainly older people do so). Agri-tourist farms are more frequently used, constituting the contemporary counterpart of the ancient overnight stay with a "hospitable peasant". In Poland, it is advisable to spend the night in agri-tourist farms, hostels, pilgrims' refuges or religious retreat houses, as well as in the guest rooms of monasteries. In France and Spain, refuges ("auberges") dominate. They are most often managed by the municipalities (employing mainly volunteers from associations of the friends of the Ways of St. James), local associations, monasteries, parishes, and also private people. They are mostly situated in very small settlements (for example, inhabited by several dozen, mainly retired, people), but with a long historical record. Service, offered to the wanderers and pilgrims, causes these localities to depopulate more slowly. Thus, in particular old people in the northern Pyrenees say that in this region only the

się wieszakami. Ludzie rozmawiają, udzielają wskazówek odnośnie kolejnego etapu itd.

Schroniska oferują warunki noclegowe skromne, śpi się przeważnie w salach zbiorowych, ale warunki higieniczne niemal zawsze są bardzo dobre. Opłaty są niskie, często jest to symboliczne „co łaska”.

Kościoty i klasztory. Wędrując szlakami św. Jakuba, nabiera się przekonania o wielkim nasyceniu europejskiej przestrzeni budowlami sakralnymi, przede wszystkim kościołami i klasztorami. Jest to jednak spostrzeżenie częściowo mylące, bowiem w rzeczywistości mamy do czynienia z koncentracją tych obiektów właśnie wzdłuż dróg. Na terenach dalej od nich położonych jest ich na ogół mniej. W Polsce wynika to z faktu, że przebieg szlaków w wielu miejscach nie odtwarza tras dawnych pielgrzymek, ale starano się go wytyczyć w porozumieniu z kręgami kościelnymi i z krajoznawcami tak, by przebiegał on „od sanktuarium do sanktuarium”, pozwalał poznać zabytkowe kościoły, wreszcie by ułatwić noclegi w domach pielgrzymów i rekolekcyjnych. We Francji i w Hiszpanii, gdzie autentyczność dróg św. Jakuba jest znacznie większa, wędrowiec co krok natrafia na gotyckie i romańskie klasztory, kaplice i kościoły wzniesione średniowieczu z myślą o pielgrzymach. Co więcej, mimo laicyzacji, która dokonała się w tych krajach, w klasztorach żyją zakonnicy (jak już wspomniano, często można tam przenocować, uczestniczyć we mszy świętej, wyspowiadać się, a także uzyskać informacje turystyczne, niekiedy kupić dewocjonalia). Choć we Francji i w Hiszpanii kościoły i kaplice w małych miejscowościach są zwykle zamknięte „na cztery spusty”, to przy szlaku na ogół są one otwarte, czekają na pielgrzymów, którzy modlą się w nich, a nas zewnątrz, w cieniu murów, posilają. Rzadko jednak przechowywany jest w nich Najświętszy Sakrament, a informację o terminach mszy w okolicy uzyskać bardzo trudno. O kościoły i ich udostępnianie troszczyć się ludzie świeccy.

Wędrowcy natrafiają też na towarzyszące klasztorom i kościołom inne zabytkowe obiekty związane z dawnymi pielgrzymkami: budynki średniowiecznych szpitali zdobione muszlami św. Jakuba (np. w Aurillac) czy dawne cmentarze z wyeksponowanymi płytami nagrobnymi zmarłych bogatych pielgrzymów.

Mała architektura sakralna. Krzyże figury i kapliczki przydrożne bardzo licznie towarzyszą drogom św. Jakuba. O ile jednak w Polsce nie ma większej różnicy w ich zagęszczeniu między

villages along the St. James route have survived. The refuges accommodate anywhere from a few people to and several hundred per night. As the number of those who march towards Santiago increases, the processes of commercialisation intensify, and sometimes the travellers are treated insensitively. That said, the refuges do still mostly offer a specific, encouraging atmosphere and care for every visitor, even if this means sleeping on a camping mat, in a lobby or on a church balcony. Suppers and breakfasts are taken together with the hosts (volunteers, priests, monks), and are sometimes prepared jointly. While breakfasts are being eaten in a haste in order to use as much of the morning chill as possible for walking, for walking, suppers take on a solemn character, becoming true feasts. People talk and give advice about the next stage, etc.

The refuges offer modest conditions for overnight stays, people usually sleeping in bigger dormitories, but the hygienic conditions are almost always very good. Fees are low and frequently reduced to the symbolic “what you deem proper”.

Churches and monasteries. When travelling along the Ways of St. James, one gains a realisation of the high density of religious structures in the European space – mainly churches and monasteries. This impression is partly misleading because, in reality, one deals with the concentration of these objects only along the roads. Farther away from the roads, there are far fewer of them. In Poland, this impression is also due to the fact that the course of the itineraries in many places does not follow the ancient pilgrimage routes, but was determined in coordination with the churchly circles and the landscape specialists to make it pass “from sanctuary to sanctuary”, allowing for walkers to visit historical churches, and also to facilitate nights spent in pilgrims’ refuges and religious retreats. In France and Spain, where the degree of authenticity of the Ways of St. James is much higher, a wanderer very frequently encounters Gothic and Romanesque monasteries, chapels and churches constructed in the Middle Ages with the purpose of serving the pilgrims. Moreover, despite the secularisation which has taken place in those countries, monks still live in the monasteries (as already mentioned, one can spend a night there, participate in the Holy Mass, confess, as well as obtain practical tourist information, and sometimes buy devotional objects). Even though in France and Spain the churches and the chapels in small localities are usually closed for good, those situated

szlakiem a terenami dalej położonymi, to w innych państwach sytuacja jest odmienna. Najwyraźniej widać to we Francji, gdzie ustawodawstwo od ponad stu lat zabrania umieszczania symboli religijnych w przestrzeni publicznej. Wyjątek dotyczy obiektów o znaczeniu historycznym, a takich przy szlakach pielgrzymkowych w minionych wiekach wyrosło sporo. Obecnie są one pielęgnowane, restaurowane, niekiedy nawet pojawiają się nowe.

Jako charakterystyczny element krajobrazowy i swoistą formę architektury sakralnej uznać też trzeba kopczyki kamienne układane z kamyków przy drogach św. Jakuba we Francji i w Hiszpanii przez wędrowców. Kopczyki te często towarzyszą krzyżom. Ta modlitewna forma wywodząca się z Azji przyjmuje się i w chrześcijańskiej Europie – pielgrzymi zatrzymują się na chwilę przy kopczyku, widać że modlą się, a następnie, odchodząc, dokładają kolejny kamyk.

Woda. Na spieczonych słońcem szlakach Hiszpanii i południowej Francji zdobycie wody zawsze było wyzwaniem. Nie przypadkiem gurda na wodę stanowiła nieodłączny element wyposażenia pielgrzyma. Obecnie w tych krajach drogi św. Jakuba od innych tras wędrowek pieszych i rowerowych odróżniają się, widoczną w krajobrazie, bardzo dobrze zorganizowaną infrastrukturą wodną. Krany z ogólnie dostępną wodą pitną znajdują się przy wszystkich kościołach i klasztorach, na ewentualnych terenach piknikowych, ale także niektórzy właściciele przydrożnych posesji na zewnątrz, przy szlaku założyli krany specjalnie dla wędrowców. Na odludnych terenach w Górach Kantabryjskich znajdziemy informacje, jak daleko jest do najbliższego przydrożnego ujęcia źródlanej wody, a przy ujęciu naczynie do jej czerpania. Na wapiennych Causses we Francji można skorzystać z ujęć wody ze źródeł krasowych, niekiedy funkcjonujących od średniowiecza.

Przy niektórych ujęciach wody, ale także w innych miejscach, czasem bardzo odludnych, właściciele pobliskich gospodarstw wykładają owoce dla pielgrzymów, często z informacją, że są one darmowe i proszą, by nie składać żadnych datków.

along the Way are, as a rule, open, waiting for the pilgrims, who pray inside and eat in the shade of the walls around them. Yet, it is rare that the Blessed Sacrament is kept in them, and one can hardly find information on the times of Holy Masses there and in the vicinity. It is the laymen that care for these churches and make them available to the pilgrims.

Hikers also encounter other historical objects accompanying the monasteries and churches and associated with ancient pilgrimages: the buildings of medieval hospitals, ornamented with the scallop shells of St. James (like in Aurillac), or ancient cemeteries with exposed gravestones of deceased wealthy pilgrims.

Small religious architectural objects. Crosses, figures of saints and wayside shrines are frequent along the Ways of St. James. While, however, in Poland, there is no bigger difference in terms of the density of these objects, between the Ways and areas farther away, this is not so in other countries. One can see this most distinctly in France, where the law has forbidden the placing of any religious symbols in public spaces for more than one hundred years now. An exception is made for objects of historical significance, and there are many such objects which have appeared along the pilgrimage routes in past centuries. Nowadays they are cared for and repaired and, sometimes, even new ones appear.

One characteristic element of landscape, and a specific form of small religious architecture, is clearly constituted by stone cairns formed along the Ways of St. James by the pilgrims in France and Spain. These cairns often accompany crosses. This prayer-related form, which originated from Asia, has also become popular in Christian Europe – pilgrims stop for a while at the cairn, apparently pray, and, before moving on, add a new stone to the cairn.

Water. The trails in Spain and southern France, under the hot sun, pose the challenge of how to acquire drinking water. It is not, therefore, incidental that a water container or gourd was a necessary element of a pilgrim's equipment. Nowadays, in these two countries, the Ways of St. James differ from other trails of hiking and cycling by the well-organised water infrastructure visible in the landscape. Taps with generally accessible drinking water can be found at all the churches and monasteries, at picnic and camping places, and, in addition, owners of some of the estates located along the routes have established taps outside of their fences,

ZAKOŃCZENIE

Liczba ludzi przemierzających drogi św. Jakuba systematycznie rosła w ostatnich dziesięcioleciach. Trudno przewidzieć, jak długo utrzyma się ta tendencja. Ponieważ na drogi te można patrzeć także jako na produkt turystyczny, jest bardzo prawdopodobne, że będzie on podlegać prawom cyklu Butlera (1980). Oznaczałoby to, że obecnie znajdujemy się w fazie umocnienia lub rozkwitu, po czym nastąpić może faza stagnacji, bądź nawet załamania (ale też może być renesans). Jednak ten „produkt turystyczny” cechuje wyjątkowa żywotność. Wprawdzie podlega on cyklicznym załamanom, ale funkcjonuje już od około 1200 lat. W tym czasie powstał specyficzny, liniowy element nie tyle krajobrazu kulturowego Europy, ile przenikający różnorodne krajobrazy kulturowe Europy, którym nadaje wspólne piętno. Dostrzegamy je nawet wtedy, gdy ograniczamy się do analizy wyłącznie obiektów materialnych. Łatwo jednak zauważyć, że te materialne obiekty są odzwierciedleniem idei. Gdy skupiamy uwagę na wartościach poszczególnych rodzajów krajobrazów, należy uwzględnić następujące elementy wyróżniane przez U. Mygę-Piątek (2012, s. 172): wartości emocjonalne – swojskość, tradycję i tożsamość oraz symboliczne (emblematiczne) – symbolikę, sacrum, genius loci. Wszystkie one w dużej mierze reprezentowane są właśnie przez drogi św. Jakuba, które w ten sposób stają się jednym z czynników nadających wartość krajobrazom Europy. Nadając wspólne piętno, stają się czynnikiem integrującym owe krajobrazy, podobnie jak spotkania ludzi różnych nacji i różnych wyznań na szlaku.

especially for the hikers. Within the deserted Cantabrian Mountains, one can find information on the distance to the nearest water source along the route, and there is a vessel for taking water from the spring. On the limestone *causee* plateaus in France, one can take advantage of the karstic water springs, some of which have functioned since the Middle Ages.

Next to some of the springs, but also in other places sometimes far away from any place, the owners of the nearby farms would put out fruit for the pilgrims, often with information that they were for free, and pleading not to leave any money.

CONCLUDING REMARKS

The number of people walking along the Ways of St. James has been increasing systematically over the past few decades. It is hard to predict how long this tendency shall yet persist. Since one can perceive these routes as a tourist product, one can also assume that this product will behave in conformity with the Butler cycle (Butler, 1980). This would mean that we are now in the phase of strengthening or flourishing, after which there may come the phase of stagnation, or even collapse (although a revival may follow as well). Yet this “tourist product” is characterised by an exceptional liveliness. Even if it has undergone cyclical downturns, it has been functioning now for some 1200 years. During this period, a specific linear element arose, not so much of the cultural landscape of Europe, but of the various cultural landscapes of Europe, pervading them and marking them with a common stamp. This stamp can be recognised even if we limit our observations uniquely to material objects. It is easy to notice, though, that these material objects are a reflection of an idea. When we focus on the value of particular kinds of landscape, we should consider the following elements, distinguished by U. Myga-Piątek (2012, p. 172): emotional values – familiarity, tradition and identity; and symbolic (emblematic) values – symbolism, sacrum, genius loci. All of these are to a large extent represented exactly by the Ways of St. James, which, in this manner, became something which endowed the landscapes of Europe with additional value. By adding a common stamp, the Ways fulfil the function of an integrating factor for the various landscapes, in a similar vein to the encounters between people from different nations and different denominations on the trail.

REFERENCES

- Butler R. W., 1980: The Concept of a tourism area cycle of evolution: Implications of management of resources, *The Canadian Geographer* 24 (1): 5-12.
- Delhomme B., 2006: Itinéraire de la Confrerie de Saint-Jacques d'Asson (Pyrenées Atlantiques) par l'abbé Bonnacaze (fin de XVIII siècle, Le Bourdon. Bulletin périodique de liaison des Associations des Amis de Saint-Jacques de Compostell en Aquitaine, No 17: 68-73.
- De Voragine J., 1983: Złota legenda (przekład M. Plezia), Pax, Warszawa.
- Droga św. Jakuba, 2018, Wikipedia, https://pl.wikipedia.org/wiki/droga_sw._jakuba, aktualizacja 27.12.2018, dostęp 24.02.2019.
- Gubański J., 2008: Nieczynne linie kolejowe na obszarach o wysokich walorach krajobrazowych, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr 10 (Zarządzanie krajobrazem kulturowym (eds): U. Myga-Piątek, K. Pawłowska: 186-196.
- Jackowski A., 2003: Święta przestrzeń Świata. Podstawy geografii religii, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Jackowski A., Mróz F. (eds), 2012: „Akt europejski” bł. Jana Pawła II a renesans drogi św. Jakuba, Wydawnictwo Czuwajmy, Kraków.
- Jackowski A., Mróz F., Hodorowicz I. (eds), 2008: Drogi św. Jakuba w Polsce. Stan badań i organizacja, Uniwersytet Jagielloński – Podhalańska Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Nowym Targu – Bractwo św. Jakuba Starszego Apostoła. Oddział Małopolski w Więclawicach Starych, Kraków.
- Jackowski A., Mróz F., Mróz Ł. (eds), 2013: 1200 lat pielgrzymek do grobu św. Jakuba w Santiago de Compostela, Bractwo św. Jakuba w Więclawicach Starych, Więclawice Stare – Kraków.
- Jackowski A., Sołjan I., Bilaska-Wodecka E., 1999: Religie świata. Szlaki pielgrzymkowe, Wielka Encyklopedia Geografii Świata, t. XV, Kurpisz, Poznań.
- Jacomte H., 2005: Chemin d'Auvergne [in:] Chemin de Saint-Jacques de Compostelle. De l'Auvergne Quercy, Chamina, Clermont-Ferrand: 8-125.
- Józków J., 2007: Nie wszystkie drogi prowadzą do Rzymu, Nowe Życie, Lipiec.
- Kalinowski S., 2004: Pielgrzymki Radziwiłłów w XVI i XVII w., *Peregrinus Cracoviensis*, t. 15: 65-74.
- Lynch K., 1960: *The Image of the City*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Mazur A., Rechłowicz M., Soczówka A., 2008: Methods of recognising routes of closed tram lines in the centre of Będzin on the basis of field researches in an urban space, *Dissertations Commission of Cultural Landscape No 8 Methods of Landscape Research*, Plit J., Andreychouk V. Eds., *Methods of landscape research*): 127-138.
- Mróz F., 2015, Wiedza o *Camino de Santiago* wśród studentów kierunku „Turystyka i rekreacja” [in:] Droga św. Jakuba w Polsce – historia, teraźniejszość i przyszłość. W 10. rocznicę otwarcia pierwszego polskiego odcinka Camino de Santiago (eds): P. Roszak, F. Mróz, Wydawnictwo „Czuwajmy”, Kraków: 407-413.
- Mróz Ł., 2012: Droga św. Jakuba Via Regia – geneza i rozwój (ze szczególnym uwzględnieniem odcinka w województwie podkarpackim), *Peregrinus Cracoviensis*, t. 23: 73-90.
- Mróz F., Mróz Ł., 2013: 5000 km polskich odcinków Drogi św. Jakuba. To nadal początek drogi [in:] 1200 lat pielgrzymek do grobu św. Jakuba w Santiago de Compostela (eds) A. Jackowski, F. Mróz, Ł. Mróz, Bractwo św. Jakuba w Więclawicach Starych, Więclawice Stare – Kraków: 277-295.
- Myga-Piątek U., 2012: Krajobrazy kulturowe. Aspekty ewolucyjne i typologiczne, Uniwersytet Śląski, Katowice.
- Nita J., 2002: Wizualizacja elementów krajobrazowych z wykorzystaniem modeli cyfrowych, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr 1 (Problemy ochrony i kształtowania krajobrazu Górnego Śląska na tle doświadczeń z innych regionów Polski (eds): A. T. Jankowski, U. Myga-Piątek, G. Jankowski: 115-120.
- Plit F., 2014: Drogi św. Jakuba we Francji i w Polsce – pamięć i próby reaktywacji pamięci, *Studia Krajobrazowe t. IVA (Krajobraz jako nośnik idei. Ujęcia teoretyczne i humanistyczne* (eds): K. Kołodziejczyk, D. Chylińska, A. Zaręba): 43-54.
- Plit J., 2003: Wały przeciwpowodziowe – antropogeniczny element krajobrazu, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr 2 (Woda w przestrzeni przyrodniczej i kulturowej (ed.): U. Myga-Piątek: 171-178.
- Plit J., 2005: Różne metody graficzne przedstawiania dynamiki krajobrazu stosowane na mapach, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr 4 (Krajobraz kulturowy. Aspekty teoretyczne i metodologiczne (ed.): U. Myga-Piątek: 108-119.

- Plit J., 2012: Infrastruktura komunikacyjna w krajobrazie. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego t. 18.
- Rekordowa liczba pielgrzymów w Santiago de Compostela, 2019: Gość Niedzielny, nr 8/2019, <https://www.gosc.pl/doc/4867382.Rekordowa-liczba-pielgrzymow-w-Santiago-de-Compostela>, dostęp 25 Feb. 2019.
- Santiago de Compostela: rekordowa liczba pielgrzymów w 2017 r., 2018, Niedziela, www.niedziela.pl/artukul/33090/santiago-de-compostela-rekordowa-liczba-pielgrzymow..., 04.01.2018 [25 Feb. 2019].
- Sroczyński W., 2009: Obwodnice drogowe w tradycyjnym krajobrazie wiejskim okolic Tylicza, Prace Komisji krajobrazu Kulturowego PTG nr 12 (ed.): Z. Kuriata: 158-165.
- Sury B., 2012: Droga św. Jakuba jako odpowiedź na kryzys duchowy w Europie [in:] „Akt europejski” bł. Jana Pawła II a renesans drogi św. Jakuba (eds): A. Jackowski, F. Mróz, Wydawnictwo Czuwajmy, Kraków: 91-105,
- Woźnicka E., 2013: Z Jabłonny do Santiago de Compostela, dost. Mazowieckie to i owo. Tygodnik lokalny, <http://www.toiowo.eu/index.php/component/article> [23 Feb. 2019].